

Олексій Ясь

**КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА
МИНУВШИНА В РЕЦЕПЦІЇ П. КУЛІША
(1840-ві – початок 1860-х років)**

Серед українських істориків-романтиків, яким зазвичай притаманні багатоманітні поєднання дослідницьких практик (етнографічної, мовної, літературної, археологічної, археологічної, антикварної та ін.), творчість Пантелеймона Куліша вражає своєю розмаїтістю і неподільним з'єднанням різнородних компонентів.

Зокрема, дивує різноманітне і незвичайне поєднання його громадських, інтелектуальних та культурних ролей: письменник, публіцист, перекладач, просвітник-популяризатор, мислитель-інтелектуал та провідник національно-визвольного руху і водночас оригінальний історик-аматор, який залишив на полі академічної історіографії яскравий, неповторний слід. Недаремно знаний дослідник інтелектуальної біографії та спадщини цього українського мислителя Євген Нахлік висловлює думку про синкретичність його світогляду¹.

Взагалі П. Куліш посідає унікальне місце як в українському громадському житті XIX ст., так і в тодішньому романтичному історіописанні. Адже він, за висловом англійського історика Девіда Сондерса, був однією з ключових фігур української минувшини середини XIX ст.². Зазначимо, що одеський історик Олексій Маркевич тримався думки про П. Куліша як «найсильнішого з південно-руських романтиків»³. Заразом Д. Багалій відзначав, що П. Куліша не можна назвати «присяжним істориком», себто професійним науковцем⁴. Російський учений О. Пипін уважав, що «Куліш ніколи не був ні чистим етнографом, ні чистим істориком (курсив наш. – О. Я.) – в історію й етнографію він вносив поетичне збудження...»⁵. Зрештою, контексти його історичного письма як нефахового, точніше приватного вченого мають самобутні, часто незвичайні виміри, які складно вкласти в існуючі стильові канони.

Тож П. Куліш як історик привертає увагу специфічними інтелектуальними поворотами думки, дивовижною, як на ті часи, світоглядною еволюцією, цікавими мисленневими зв'язками, здатністю до інтуїтивного проникнення в суть світу минувшини, егоцентричною вдачею, масштабною та розмаїтою творчою спадщиною тощо.

Історичні студії П. Куліша цікаві, як мінімум, з кількох перспектив. З одного боку, вони репрезентують в його особі чільного представника романтичної історичної думки 1840–1850-х років. З іншого – у письмі зрілого П. Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, зв'язаного з позитивістськими вкрапленнями та цивілізаційно-культурницькими мотивами, з козакофільською візією української історії раннього етапу його творчості. Більше того, змагання таких різнорідних, строкатих інтелектуальних і культурницьких впливів сягнуло апогею у знаменитій авторській ревізії власних історичних поглядів, зокрема, колишньої апології козацько-гетьманської минувшини, яка сталася в 1870-х роках.

Зауважимо, що ця самобутня інтелектуальна і світоглядна метаморфоза П. Куліша й донині перебуває у сфері зацікавлень багатьох науковців, які продукують різноманітні тлумачення, пояснення й інтерпретації⁶. Вважають, що погляди та світосприйняття П. Куліша формувалися спершу в руслі традиційного романтичного козакофільства з виключною увагою до творчої та конструктивної ролі цієї спільноти в українській історії. Подібно до інших романтиків, він акцентував увагу на розмаїтих виявах дій масового героя на історичній авансцені, на «пам'ятках духу народного», які розглядалися ним як найвища цінність у вивченні минувшини⁷.

Як і інші українські діячі середини XIX ст., П. Куліш складає відповідну данину мовній програмі романтизму, зокрема, збирає етнографічні й фольклористичні матеріали, вивчає літописи та інші джерела. Саме він дав назву одній з найвідоміших пам'яток українського літописання – літопису Самовидця⁸. Окрім того, молодий дослідник виступає не тільки як збирач, а й як упорядник етнографічних матеріалів з широкими видавничими планами. Зокрема, частину цього набутку П. Куліша опубліковано в збірці «Украинские народные предания» (М., 1847. Кн. 1), яку вилучили і конфіскували з огляду на арешт та заслання її укладача. Тож вона побачила світ лише 1893 року⁹.

Щодо української історії, то остання спершу відтворювалася молодим П. Кулішем у міфологізованому вигляді з опертям на фольклорний та етнографічний матеріал, з наслідуванням деяких сюжетів «Истории русов», з численними християнськими мотивами тощо. Зокрема, одна

з провідних тез цього історико-політичного трактату про рівноправне входування українських земель до державного об'єднання з Польщею¹⁰ запозичується П. Кулішем. «От-то где-то й ми пристали разом за Литвинами до Поляков, все таки як *ровние до ровних и вольний до вольних* (курсив наш. – О. Я.)», – відзначає автор на сторінках стилізованої під народні думи історичної поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» (1843)¹¹. Цю тезу П. Куліш, майже дослівно, відтворить і в рукописі своєї «Книги о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1843)¹².

Первісним творчим орієнтиром молодому письменнику, як і М. Костомарову, слугували відомі видання М. Максимовича. Зокрема, його збірка «Украинские народные песни», видана 1834 р., в автобіографічному творі «Жизнь Куліша» (1868) названа «первою над усім іншими» книгами¹³. Проте історичні погляди початкуючого письменника й етнографа вже на той час вирізнялися певною своєрідністю. Зокрема, О. Оглоблин обстоював тезу, що П. Куліш не був прихильником народоправства. Натомість він уважав, що цей історик-аматор був державником, хоч і «старого зразка», позаяк «*над ним тяжіла ще стара схема українського історичного процесу* (курсив наш. – О. Я.), й Куліш невтомно шукав в українському минулому тих сил, що творили українську державність, або тих, що її руйнували»¹⁴. Наслідком таких дослідів, стверджував О. Оглоблин, стала ідеалізація чужої – польської та російської державності в Україні. «Іншим шляхом, ніж Костомаров, *Куліш дійшов до думки про недержавну українську націю* (курсив наш. – О. Я.)...», – зазначає вчений¹⁵. На думку Є. Нахліка, в його «Повести об украинском народе» (1846) вперше, після «Истории русов», була представлена «нова політизована історія України» з прогностичним передбаченням майбуття – ліквідацією кріпацтва та відновленням української державності¹⁶.

Водночас історична візія раннього П. Куліша була однозначно скерована на домінуючу репрезентацію козацької слави та героїки на теренах української минушини в контексті її протиставлення до буття тодішньої Малоросії. «Проте незважаючи на те, що *слава наша ще недавно гриміла по всьому світу, та вже лише небагато з нас знають, що значить Гетьманщина, що значить Україна, що значить козацтво* (курсив наш. – О. Я.)», – пише автор у передмові до «Книги о ділах народу українського...»¹⁷. Зазначимо, що саме ці патріотичні настрої та апологія козацької славетності закидалися письменнику російськими чиновниками під час слідства у справі кирило-мефодіївських братчиків.

Пізніше П. Куліш з нотками самоіронії та скепсису прокоментує свої перші романтичні експерименти на ниві історіописання, зокрема, вищез-

гадану «Повість об українском народе». «Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людодідами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами (курсив наш. – О. Я.)», – зазначає автор у своєму автобіографічному творі 1882 р.¹⁸.

Звісно, романтичні устремління домінували у творчих пошуках раннього П. Куліша. Припускають, що в 1840-х роках його історичні праці загалом відображали настрої київських інтелектуалів, які утворили Кирило-Мефодіївське братство¹⁹. «Я дивився на Костомарова, як на майбутнього Тацита, він на мене – як на майбутнього Вальтера Скотта (курсив наш. – О. Я.)», – так згадував П. Куліш інтелектуальні устремління тієї доби²⁰. Саме преклоніння П. Куліша перед В. Скоттом, на думку Б. Неймана, варто розглядати як визначальний чинник у формації його творчості²¹. Відзначимо, що стосовно заснування товариства і своєї належності до кирило-мефодіївських братчиків П. Куліш займав особну позицію. Зокрема, він наголошував, що не був серед його фундаторів і дізнався про братство пізніше. Відтак в автобіографічному «Історичному оповіданні» (1882) письменник стверджував, що «сю честь приписано мені не по правді»²².

Утім, романтичні інтенції хоч і домінували в працях раннього П. Куліша, проте становили лише один прошарок із тих багатоманітних інтелектуальних, культурних і психологічних пластів, що формували неповторний візерунок його стилю мислення. Інколи в творчості П. Куліша добачають впливи етики та пантеїзму Бенедикта Спінози²³. Передусім, вирізняють елементи традиції неоплатонізму, яку Д. Чижевський характеризував як «філософію серця»²⁴. Імовірно, звідси походить думка про змагання між «внутрішнім» (серце) та «зовнішнім» (голова, розум), а також неоплатонічні ідеї про універсум, Боже Провидіння, духовність у світогляді П. Куліша.

Варто наголосити, що раціонально-просвітницький струмінь був досить помітним не тільки у тогочасній романтичній естетиці²⁵, а і в українському історіописанні загалом. Зокрема, пізньопросвітницькі складові посідають чільне місце в творчості М. Костомарова, М. Максимовича та інших українських романтиків. Проте питання, наскільки дієвими були ці інгредієнти у творенні стильового профілю П. Куліша як приватного вченого, мабуть, є засадним з перспективи потрактування його історичного письма та взагалі світосприйняття. Власне, просвітницька проблематика пізніше проєціювалася самим письменником щодо окрес-

лення свого життєвого шляху. Останнє присутнє навіть у його прозових творах з автобіографічними мотивами та сюжетами. Такими, приміром, є низка своєрідних автопроекцій у художніх творах, в яких проглядаються відомі дихотомії просвітницького мислення: архаїка/цивілізація, варварство/просвітництво тощо. Наприклад, у повісті «Ульяна Терентьевна» П. Куліш протиставляє хутірську глухомань, в якій народився хлопчик Микола (прообразом якого є сам автор), великим містам, мікросвіт яких представлений господарством та культурницьким укладом буття однойменної героїні твору (прообраз поміщиці-сусідки Уляни Мужилівської)²⁶. Зауважимо, що останню він означає як «панію великого коліна», а погляди, які прищепила йому У. Мужилівська, характеризує як аристократичні та ідеальні, котрі завдали йому пізніше чималої шкоди²⁷.

Цей контраст між старосвітським життям та міським культурництвом постає і на сторінках творів пізнього П. Куліша, приміром, у його «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» (СПб., 1879), наклад якої (3 тис. примірників) повністю сконфіскувала російська цензура²⁸. «У моєму дитинстві я був очевидцем вельми старовинних сцен. – пише письменник. – *Люди, серед яких я обертався, були відсталі напівдворяни, малоосвічені попи, шкільні дяки й так звані в народі салогуби, дрібні торговці* (курсив наш. – О. Я.)»²⁹. Отже, яскрава постать пані-ідеалістки різуче вирізнялася на сірому тлі патріархального середовища занедбаной чернігівської провінції.

Отож, погляди молодого письменника формувалися не лише в контексті тогочасного романтичного історіописання, а й впливів преромантичного просвітництва у версії Й.-Г. Гердера та Ж.-Ж. Руссо, зокрема, з акцентуванням уваги на національній самобутності народів і їхніх культур, на тезі про «природний стан» людини тощо³⁰. Думки про просвітницьке/вчительське/менторське призначення творчої особистості тою чи іншою мірою постійно побутують в текстах П. Куліша, вони досить часто проступають серед його авторських інтенцій. Відомий дослідник В. Петров характеризував ці устремління письменника як повчальні. Він висловлював думку, що П. Куліш прагнув відігравати роль ментора у взаєминах з іншими особами. «Він ніколи не сумнівався в бездоганності своїх порад і *завсіди намагався високо тримати свій престиж мудрого ментора* (курсив наш. – О. Я.)», – зазначав учений³¹.

Уважають, що саме ці настанови спонукали П. Куліша до захоплення працями Ж.-Ж. Руссо, в яких він відшукував споріднені мотиви³². Недаремно сам письменник відгукувався про цього мислителя як «найкращого приятеля» часів вигнання³³, себто тульського заслання (1847–1850). Відтак твори Ж.-Ж. Руссо неодноразово згадуються в його

тодішньому листуванні³⁴. Український мовознавець Ю. Шевельов висловлював думку, що в поведінці й світогляді П.Куліша поєднувалися ролі пророка і вчителя водночас. «Він пропонує, він застерігає, він кличе, радить, наказує, вимагає, втручається, картає, загрожує. Як ветхозавітний пророк, він один знає правду, путь спасіння й майбутнє. Але він також і вчитель, що дає своїм адресатам конкретні настанови (курсив наш. – О. Я.), навіть конкретні завдання, що зробити, яку книгу прочитати і як її читати», – підкреслював учений³⁵.

Врешті, призначення романтичного Пророка, що виступає як посередник між вищим, сакральним та буденним, профанним, органічно сполучається з роллю просвітницького Вчителя-наставника у творчій особистості П. Куліша. Вірогідно, саме з просвітницькими компонентами мислення й пов'язана його схильність до тотального моралізаторства, що побутувала в найрізноманітніших виявах. Її споглядаємо в особистих відчуженнях, персональних взаєминах, суспільних практиках і навіть історичних візіях і світоглядному кредо. Невипадково низка дослідників згадує про моралізацію та ідеологізацію почуттів П. Куліша (Є. Нахлік)³⁶, його моралістичну вдачу³⁷ і навіть про «моралістичну теорію національної місії», яку вбачають у романтичних пошуках «вищої правди» (В. Петров)³⁸. Отож, просвітницьке Моралізаторство сполучається в письменника й історика з романтичними прагненнями віднайти духовний, у певному сенсі майже позачасовий Абсолют чи моральну Правду як універсальне мірило вартостей і щодо світу минувшини, і стосовно тодішньої сучасності.

Відзначимо, що шукання внутрішньої, моральної Правди поєднує П. Куліша, принаймні, в інтелектуальному сенсі з іншими українськими романтиками, зокрема, з М. Костомаровим. Проте площини, або точніше контексти таких пошуків суттєво різняться у цих начебто близьких діячів, колишніх кирило-мефодіївських братчиків. Якщо М. Костомаров як фаховий історик волів обстоювати правду певного народу/нації, стану/соціальної спільноти, врешті окремої особистості, себто досить чітко локалізував межі її побутування, то пошуки П. Куліша, як виглядає, не мають окреслених меж чи певних масштабів. Власне, вони скеровані у безмежжя! Тим-то, правда в його представленні виявляється в культурному/цивілізаційному поступі, просвітницькій/учительській місії і навіть в осягненні вищого релігійного, духовного призначення, які П. Куліш прагнув застосувати як до конкретних випадків та явищ тодішньої сучасності, так і стосовно світу минувшини.

Натомість М. Костомаров уважав недосяжним ідеал такої, майже абсолютної, Правди з перспективи дослідницьких практик на ниві історії,

хоч і неодноразово апелював до волі Божого Провидіння у своїх працях, зокрема, в царині історії. Водночас П. Куліш, попри свою поміркованість і раціоналізм, прагнув віднайти універсальне культурно-історичне й морально-етичне мірило вартості. Ця настанова є наскрізною у його творчості, зокрема, в історичному письмі.

На цьому місці постає питання: чи не варто шукати джерела, принаймні, інтелектуальні, його контрверсійних історичних візій в означеному контексті? Адже саме таке сполучення раціонально-просвітницьких і романтичних складових у стильовому профілі П. Куліша спричинилося до його доктринерства й різноманітних спроб формалізувати дійсність і минувшину. Приміром, В. Петров влучно називав його «людиною розрахунків і формул»³⁹, резонером та ідеологом, «прихильником педантичної абстрактності»⁴⁰. Проте П. Куліш не тільки прагнув до універсального, цілісного й різнобічного осягнення дійсності, на що вказують його багатоманітні дослідницькі практики, а й намагався стилізувати та представити власні уявлення про минувшину/сучасність/майбуття у вигляді певних формул, тез та настанов.

Іншими складовими творчого феномену П. Куліша, на думку Є. Нахліка, є надзвичайна комунікативність та гетерогенність цієї особистості, яка формувалася в різних етнокультурних середовищах – українському, російському, польському та засвоювала досвід європейської, а в широкому сенсі – світової культури⁴¹. Отже, комунікативні здібності П. Куліша значною мірою нагадують успіхи молодого М. Максимовича, особливо в його московську добу (1819–1834), хоч вони обмежувалися персональними взаєминами лише серед російської та української громадськості.

Натомість польські впливи часом розглядаються як визначальні в інтелектуальних і світоглядних трансформаціях П. Куліша, принаймні, на ниві українського історіописання. Низка українських учених (Д. Дорошенко, М. Кордуба та ін.) стверджують, що витоки перетворень його історичних візій варто шукати саме на польських теренах. Зокрема, йдеться як про персональні впливи відомих польських діячів (М. Грабовський, Е.-Л. Руліковський, К. Свідзінський та ін.), так і варшавський період життя та діяльності П. Куліша (1864–1867)⁴². Приміром, постать М. Грабовського, якого дослідниця О. Юровська означає як «польського культурника з панславістичними ідеями (курсив наш. – О. Я.), романіста з життя українсько-польської доби»⁴³, у певному розумінні виглядає як взірєць для наслідування раннім П. Кулішем. Зазначимо, що й сам письменник, уже на схилі свого віку, тепло відгукувався про М. Грабовського і підкреслював, що їхня дружба тривала

до смерті останнього⁴⁴. *«Все вироблене польською інтелігенцією, все засвоєне нею від Європи шляхом культури зробилось моїм надбанням (курсив наш. – О. Я.) за посередництвом Михайла Грабовського»*, – так означував письменник роль цього діяча у своєму інтелектуальному становленні⁴⁵. Помітне місце П. Куліш відводив і польському бібліоману К. Свідзінському, якого називав Ultra-аристократом, зокрема, підкреслював, що він збагатив його різноманітними відомостями⁴⁶.

Однак не меншу, а можливо, навіть більш поважну роль, особливо, у молоді роки П. Куліша, відігравали його зв'язки з низкою відомих російських літераторів, митців, учених, критиків тощо. Наприклад, варто наголосити на тривалих взаєминах П. Куліша та російського критика, видавця журналу «Современник» Петра Плетньова⁴⁷. *«Щаслива доля звела мене близько з найкращою, може, людиною, яка була тоді в російськiм Вавілоні (курсив наш. – О. Я.), з близьким другом Пушкіна, Плетньовим»*, – згадував письменник на сторінках автобіографічного «Історичного оповідання»⁴⁸. В іншій автобіографічній праці він підкреслював надзвичайну ширість і відкритість їхніх взаємин: *«Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились»*⁴⁹. Та попри розмаїття культурних та інтелектуальних елементів у світосприйнятті П. Куліша, вони інтегрувалися навколо українського романтичного ядра, хоч, звичайно, творили самобутню стильову палітру, іноді в крайніх, екстремальних сполученнях чи контрверсіях.

Заразом надзвичайна відкритість П. Куліша до різноманітної комунікації досить дивно співіснувала з тим, що український літературознавець Михайло Могилянський влучно назвав «колючими рисами» його індивідуальності⁵⁰. Можливо, цей обрис його особистості постав як реакція на надзвичайний динамізм письменника як в інтелектуальній сфері, так і на ниві повсякденного життя (видавнича і службова діяльність, редакторська й перекладацька практики, господарські клопоти тощо.). Вони виявляють схильність П. Куліша до новацій, здатність швидко адсорбувати новітні суспільні й культурні практики, залишати позаду колишні орієнтири та особисті взаємини і тощо.

В. Петров відзначав несподіване поєднання у його вдачі максималізму і радикалізму з «чисто-хutorянською поміркованістю» й розважливістю⁵¹. Оригінальну інтерпретацію інтелектуальних, світоглядних і психологічних екстрем П. Куліша запропонував Є. Нахлік. На його думку, з дитячих років *«майбутній письменник виніс безмежну любов до матері й “комплекс батька”, переборення якого становить істотну частину символічного змісту його творів (курсив наш. – О. Я.)*. Уся Кулішева доля і його психологічні контрверзи зумовлені суперечно-

стями та внутрішньою боротьбою у його психологічному типі двох упадкованих надто різних, навіть мало сумісних між собою первнів його батьків – отчого і матиного...»⁵².

Мабуть, саме цей комплекс (чи комплекси!) спричинилися до того, що дослідник означає як «парадигму зигзагів», ідеологічних крайнощів у громадській діяльності П. Куліша⁵³. Відзначимо, що навіть його службову практику у Варшаві (1864–1867) Є. Нахлік трактував у контексті подолання письменником комплексу «авторитарного батька» з патріархальною владністю, який програмував життєвий сценарій сина в руслі «урядницької кар'єри». Цей алгоритм не міг бути реалізований П. Кулішем раніше, позаяк арешт у справі кирило-мефодіївців та тультське заслання перекрили йому шляхи до адміністративно-чиновницької й викладацької діяльності⁵⁴. Схожі думки висловлювали й деякі сучасники П. Куліша. Зокрема, О. Барвінський зазначає, що листування іноді виказувало його «вдачу унаслідовану по своїм батькови»⁵⁵. Та й сам письменник характеризував Олександра Куліша як особу з «жорстокою вдачею»⁵⁶.

Урешті, експерименти П. Куліша на ниві українського романтичного історіописання постають як складне, суперечливе мереживо, зіткане з різнорідних інтелектуальних впливів, соціо- та етнокультурних вимог, психологічних настанов і сплесків творчої експресії. Взірцем історичного буття для нього є Київська Русь, існування якої визначається Божим Духом та ґрунтується на природному праві. Відома метафора пізнього П. Куліша про «старорущину»/староруські часи є вельми показовою, позаяк вона містить то приховану, то очевидну опозицію до тодішньої сучасності.

Однак у різні періоди творчої біографії П. Куліша, зокрема, навіть у добу козакофільства та культурництва, киево-руській спадщині відводилася важлива роль в українській минувшині. Приміром, у популярному історичному нарисі «Історія України од найдавніших часів» (1861) автор освітлює ці часи як добу, коли «Грецька віра» надала Руському світу «людськості», себто культурницьких рис, та зв'язала між собою різні землі⁵⁷. Власне, епоха Київської Русі в його представленні є культурною і духовною основою, ба навіть вихідною точкою історичного буття східного слов'янства. Водночас автор схильний до трансцендентного піднесення Провидіння Божого й людської духовності, які визначають канони існування українського народу/нації. Зокрема, його поема «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» розпочинається з появи українського народу з темряви небуття в сенсі пізнання Творця⁵⁸. Дух Божий виступає в П. Куліша то у вигляді природної

основи (пантеїзм), то як вища сила/істота, котра керує людським буттям (теїзм).

На цьому місці варто підкреслити, що релігійно-духовні складові посідали неабияке місце в світосприйнятті як кирило-мефодіївських братчиків узагалі, так і в ієрархії цінностей молодого П. Куліша, зокрема. Недаремно в авторефлексіях, представлених у багатьох працях, споглядаємо згадки письменника про його щирю релігійність за часів Кирило-Мефодіївського братства. Відтак він навіть називав себе «ентузіастом біблійного слова»⁵⁹. У схожому сенсі П. Куліш характеризував і тогочасні духовні устремління кирило-мефодіївців. «Треба се знати, що *київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом* (курсив наш. – О. Я.); що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму», – відзначав автор⁶⁰.

Зауважимо, що в поемі «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» виявилися й специфічні риси стильової формації П. Куліша як романтика. Адже він не тільки сприймав історію українського народу як морально-естетичну систему, а й намагався представити її у вигляді синкретичної цілісності. Отже, у сенсі архітекτονіки зазначений твір є комбінацію оригінальних народних та стилізованих під них авторських історичних дум! Властиво, таке сполучення виказує два прошарки в репрезентації української минувшини. Перший становлять, власне, пам'ятки народного/національного духу. Натомість другий, доповнюючий пласт становлять авторські артефакти, що актуалізують, відтінюють та пояснюють засадні перетворення в царині історичного буття народу/нації. Ця архітектоніка не тільки задає своєрідну логіку розгортання фактографічного матеріалу, а й витворює ефект неподільності, стильової синкретичності у сприйнятті читача, хоч письменник чітко розділяв народні та авторські думи⁶¹.

У певному сенсі другий, стилізований шар в архітектоніці «України...» П. Куліша нагадує представлення української історії в низці праць М. Костомарова, зокрема, репрезентацію можливого в статусі дійсного (уявні діалоги, динамічні описи воєнних дій і т. п.) на сторінках його монографії «Богдан Хмельницький». Утім, уже в 50-х роках XIX ст. виявляються специфічні риси його мислення, насамперед, нахил до крайніх оцінок і тлумачень. Причому вони побутують як у його взаєминах, так і в працях. Приміром, його приятель, з тульських часів, лікар Іван Славницький згадував, що, відгукуючись про інших письменників, «він ставився (до них. – О. Я.) швидше суб'єктивно, ніж об'єктивно».

но і нерідко перебільшував і похвалу, і засудження, в людях він цінував, передусім моральні чесноти»⁶².

Схожі вподобання П. Куліша простежуються і на сторінках його праць. Наприклад, історик загострює моральний, духовний чинник до максимально можливих меж у своєму тлумаченні причин війни поляків і українців у середині XVII ст. «...Малоросія та Польща являють собою ледь чи не єдиний приклад війни із-за *ображеного почуття людської гідності* (курсив П. Куліша. – *О. Я.*), до якого домішалися інші кривди й образи, і вже як горючі матеріали кинуті в готове полум'я», – пише автор⁶³. У його розумінні ця війна подається як апогей духовного конфлікту між шляхетством поляків та антишляхетством українців. Отже, антишляхетство українців, у візії П. Куліша, виступає як важливий показник соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, зокрема, як доказ їхньої неспроможності до самостійного державного життя. Подібним чином видавець-укладач «Записок о Южной Руси» (СПб., 1856–1857. – Т. 1–2), які спершу планувалися у дванадцяти томах⁶⁴, протиставляє духовний стан українського суспільства в гетьманство Б. Хмельницького та гетьманство К. Розумовського. Він вказує на «відсутність ідеї добра та справедливості у вищому класі» за часів останнього⁶⁵ й обстоює думку про «внутрішню зіпсованість адміністративних форм, відомих нам під іменем *Гетьманщини* (курсив П. Куліша. – *О. Я.*)»⁶⁶.

Зазначимо, що в сенсі архітектоніки «Записки о Южной Руси» вирізнялися істотними новаціями. Зокрема, автор-укладач подав не тільки власне етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні тощо), а й супровідний текст. Причому останній виступає не стільки як збірка коментарів і тлумачень, скільки як контекстуальне введення до цього матеріалу, зокрема, щодо його походження, обставин і умов збирання, побутування серед народних «носіїв» тощо. За великим рахунком, етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача! Така архітектоніка нав'язує певні паралелі між стилізованою поемою «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» та «Записками о Южной Руси», зокрема, щодо сполучення первинної основи зі сконструйованим, авторським шаром, який доповнює, розширює та задає контексти її висвітлення. Приміром, О. Пипін уважав вищеназване видання матеріалів «чудовим за самими прийомами етнографічного дослідження»⁶⁷, хоч у ньому і виявилася «однобічна любов до своєї національності»⁶⁸. В. Петров обстоював думку, що ця «книга мала бути етнографічною історією козацьчини (розбив В. Петрова. – *О. Я.*)»⁶⁹. Більше того, за спостереженням

Є. Нахліка, в «Записках о Южной Руси» П. Куліш «продемонстрував власний спосіб народовивчення»⁷⁰. Тому низка дослідників звертає увагу на особливу роль етнографічної практики у його творчості. Зокрема, І. Теліга обстоює тезу, що «принцип етнографічної точності», порівняно зі зразками народної словесності, є визначальним мірилом в оцінці П. Куліша як критика різних творів⁷¹. Зауважимо, що плани письменника та історика щодо цілої серії «Записок о Южной Руси» виявляють універсально-просвітницькі настанови та орієнтири його мислення. Адже укладач-видавець прагнув представити народне/національне життя в неподільній цілісності, себто створити своєрідну українознавчу енциклопедію⁷². На думку В. Петрова, цей проект упритул наближав письменника до планів щодо видання періодичного часопису⁷³.

Взагалі творча натура П. Куліша вирізнялася загостреним мистецьким відчуттям як навколишнього світу, так і минувшини. Недаремно в його рукописах знаходять чимало чудових малюнків до описаних історичних сцен або подій⁷⁴. Отже, історія народу сприймалася дослідником як своєрідна морально-естетична система, в межах якої й склалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами. Саме в координатах цієї системи він й намагався досягнути «*причини політичної вбогости Малоросії* (курсив наш. – О. Я.) і кожному розуму, що вагається, довести, не дисертацією, а художнім відтворенням забутої та викривленої в наших поняттях старовини моральну необхідність злиття в одну державу південноруського племені з північним»⁷⁵. Цей відомий вислів П. Куліша з епілогу до «Чорної ради», що з легкої руки В.Петрова вважається першим українським соціальним романом⁷⁶, є показовим щодо ілюстрації його тодішніх творчих зацікавлень. На думку Л. Окиншевича, концепція цього твору була запозичена автором з літопису Г. Граб'янки⁷⁷. Недаремно вищезгаданий В. Петров назвав «Чорну раду» романом з багатьма істинами, «причому кожному істину він (П. Куліш. – О. Я.) переказує й подає з холодною тверезістю історика, що хоче бути об'єктивним»⁷⁸.

Урешті, художньо-естетична рецепція історичної минувшини в творчості П. Куліша є винятково сильною та гіперболізованою, хоч даються ознаки його соціальні й культурні інтенції. Проте навіть наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. автор «Чорної ради» та «Записок о Южной Руси» ще є поміркованим апологетом козацької героїки і слави. Наприклад, в одній зі своїх популярних праць він відводить козацтву почесну роль захисника християнства од невірних татар і турків⁷⁹. В іншій студії він подає тлумачення змісту слова «козак» як тогочасне визначен-

ня вільної людини, яка підпорядковувалася лише тій владі, котру визнавала добровільно⁸⁰.

Чільне місце у поглядах і світосприйнятті П. Куліша належить темі культури та цивілізації, яка є наскрізною в його «хutorянській» візії початку 1860-х років. Здавалося, що сам автор вагається між спокусами міської цивілізації та вкоріненим потягом до архаїчної, традиційної ідилії хutorянського буття, благами комфортабельного життя і невпорядкованістю поселенського побуту, городянською й селянською філософією. У «Листах з хutora» (1861) П. Куліш доводить цей конфлікт майже до критичної, екстремальної точки, зокрема, представляє його як змагання між цивілізаторською брехнею та хutorянською правдою, панською мовою і Словом Божим, урешті-решт між міським просвітницьким розумом і прагматикою селянського обскурантизму!

Зауважимо, що автор навіть протиставляє різні образи української минушини. Зокрема, він згадує про «завісу», намальовану на сторінках «Истории русов», яка заступила від нас «старосвітщину»⁸¹, і Т. Шевченка, котрий розірвав її та «явив високий історичний спосіб словесної живописі»⁸².

Водночас у рядках П. Куліша повсякчас відчуваються виховні мотиви, ба навіть та чи інша просвітницька максима! Невипадково в авторській публіцистиці подибуємо цікаві означення й оцінки засадних понять позитивістської хвилі, яка на той час досягла російських теренів, зокрема, ідеї поступу. «А що прогресом, городяни, величається, то ми тому прогресу ціну знаємо», – іронізує «хutorянин» П. Куліш⁸³.

Письменник не цурався цієї теми і в історичних розвідках, зокрема, в статті «Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию» (1862). Наприклад, він розмірковував щодо умов, за яких є корисними цивілізаційні, культурницькі впливи та запозичення у взаєминах між донором і реципієнтом. Причому вирішував цю проблему на основі «моральної рівності» народів/націй⁸⁴, себто в романтичному сенсі, хоч і з суттєвим включенням просвітницького компоненту. Побутувала в його працях і проблема впливу цивілізації на різні стани суспільства. «Втім, по-перше, цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, а по-друге, *цивілізація одного стану за рахунок інших станів є свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації* (курсив наш. – О. Я.)», – стверджував П. Куліш⁸⁵.

Отже, незважаючи на ці застережні міркування, автор не відкидав ідеї поступу та цивілізації. Зокрема, він іронічно відгукувався про негативне ставлення низки тогочасних російських інтелектуалів до західних

новацій: «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *руський погляд* (курсив П. Куліша. – О. Я.) на науки і мистецтва»⁸⁶. В іншій праці він висловлював надію на відновлення малоросійської народної творчості в «просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов'ю до нього та свідомо продовжує його *духовне життя у нових формах цивілізації* (курсив наш. – О. Я.)»⁸⁷. Причому основою цього оновлення у візії П. Куліша виступає «нова життєва сила», яка мала сполучити старі й нові часи⁸⁸. Загалом в авторському письмі споглядаємо традиційні романтичні опозиції: старе/нове, внутрішнє/зовнішнє, моральна/матеріальна (фізична, механічна) сила і т. п. Наприклад, П. Куліш розглядає історичне дійство як поєднання моральних і матеріальних завоювань. «Будь-яка сила прагне посісти належне їй місце, рівновага ж між силами виступає загальним для всього світу законом»⁸⁹.

Отже, стара-нова тема цивілізації з просвітницькою, можливо, деякою мірою навіть з позитивістською підкладкою (цивілізація, закон) сполучається з романтичними прагненнями автора вдихнути нове буття у народний дух (внутрішню, моральну силу) та віднайти його модерного репрезентанта. Такі міркування П. Куліша почасти виглядають як реакція на відому польську тезу про цивілізаційну роль католицизму на східних кресах. Заразом вони є відголосом на тогочасні інтелектуальні новації, передусім на позитивізм з його ідеєю культурного поступу людства, який він сприймав за посередництвом праць низки європейських авторів. Зокрема, на початку 1862 р. П. Куліш перекладав студії англійського історика Томаса-Бейбінгтона Маколея⁹⁰.

Варто наголосити, що Є. Нахлік формулює зазначену суперечність в іншому контексті, себто не як змагання романтизму з позитивізмом, а як конфлікт руссоїстського типу (за Ж.-Ж. Руссо) між цивілізацією та природним станом⁹¹. Проте з огляду на риси інтелектуальної подібності, почасти навіть наступності просвітницького раціоналізму та позитивізму, думка про полістильну природу поглядів П. Куліша виглядає достатньо вмотивованою. Зрештою, культурні, цивілізаційні чинники відігравали неабияку роль у світосприйнятті письменника-публіциста і заразом історика-аматора впродовж 1850–1860-х років та в його пізніших інтелектуальних і світоглядних зрушеннях. Приміром, Д. Дорошенко вважав, що культура з часом стала його своєрідним кумиром⁹², а В. Петров характеризував погляди П. Куліша наприкінці 1850-х років як «культурницький радикалізм»⁹³.

Він же відзначив двоїстість його ставлення до цивілізації, яке виводив з суперечливого соціокультурного становища П. Куліша, який залежно від обставин відчував себе і городянином, себто носієм міської культури, і хуторянином, тобто репрезентантом традиційного укладу українського життя. На думку В. Петрова, «Петербург і Україна, столиця й провінція, місто й хутір були для Куліша з того чи іншого погляду, за предмет найзначніших вагань... *І до самісінької смерти не з'ясував собі Куліш, чи то він столичний журналіст чи дрібний хуторянин* (курсив наш. – О. Я.)»⁹⁴.

Такі вагання, переміни, особливо добре виявилися в подорожніх враженнях і рефлексіях П. Куліша, зокрема, під час відвідування європейських країн 1858 року.⁹⁵ Втім, життя у хутірській глухомані того ж 1858 р. хитнуло маятник настроїв письменника в інший бік. *«Тут я відчуваю себе вповні на своєму місці* (курсив наш. – О. Я.): тут не потрібно мені підійматися на диби, напружувати свої здібності та, так би мовити, ставити на карту все, чим наділила мене природа. На старість я зроблюсь відлюдкуватим пасічником та скотарем. Це світла риса на обрії мого темного та сумнівного майбуття», – з захопленням зазначав письменник у листі до П. Плетньова від 30 вересня 1858 р.⁹⁶.

Видається, що хуторянство П. Куліша було більше, ніж ідеалом його приватного буття, воно виступало фактично одним з конкуруючих способів формації світосприйняття письменника та історика. Ганна Шамрай слушно зауважила, що хутірські плани виглядали «ясною зіркою» серед його складних і суперечливих обставин життя навіть у 1870-ті роки⁹⁷. 1879 року вбілений сивиною П. Куліш так схарактеризував своє соціокультурне становище: «Все ж таки *я не зовсім хуторянин* (курсив наш. – О. Я.)»⁹⁸. Зазначимо, що він досить детально і точно відтворював власні світовідчуття, спричинені контрастністю свого соціального буття. *«Я переношусь з крайнощі у крайність, і поселяюся після столиці в хуторі* (курсив наш. – О. Я.), – відзначав письменник. – Хутірське життя після столичного – найкраще, але в ньому є одна біда: адже людина, яка набралася вищих ідей – іноді, як реп'ях, – залишається на поталу свого безсилля, як звичайно буває безсилою одинока особистість, розлучена з тими, кого вона представляє собою»⁹⁹. В. Петров уважав, що хуторянське світосприйняття П. Куліша доцільно розглядати як своєрідне романтичне осягнення теми втечі від цивілізації, пустелі, відмовлення від бажань і природи¹⁰⁰. Філософські орієнтири стоїцизму просвітника і zarazом преромантика Г. Сковороди, попри певні критичні настанови щодо деяких площин його творчості, вочевидь, видавалися П. Кулішу своєрідним дороговказом у світоглядних пошуках¹⁰¹. Проте, на відміну

від Г. Сковороди, П. Куліш реалізував філософсько-містичний ідеал усамітнення не в аскетично-платонічному, а в іншому культурному та соціальному варіанті¹⁰². Тим-то, хutorянство П. Куліша, вважає В. Петров, є своєрідною рецепцією руссоїзму, зумовленою як його суперечливим соціальним і культурним становищем, так і загальним характером українського громадського життя 1850-х років¹⁰³. Більше того, він навіть тлумачить «хutorянсько-народницьку концепцію» письменника в контексті аграрного соціалізму¹⁰⁴. Інакше інтерпретував хutorську філософію П. Куліша відомий український письменник-неокласик М. Зеров. На його думку, хutor для «Куліша не так його економічна база, як далекий від людської метушні кабінет (курсив наш. – О. Я.)»¹⁰⁵.

Властиво, хutorянська тема привносила і своєрідні ракурси у висвітлення масового, колективного героя на авансцені історії, які спостерігаємо у працях П. Куліша. Насамперед, це виявляється у самотньому практицизмі його стилю мислення, яке автор прагне поширити і на побутування народу/нації, як головного суб'єкта на історичній сцені, в представленні романтичного історіописання. Приміром, письменник подає цікаві міркування у розвідці про завдання й призначення української критики. «Народ нічого не створює без практичного, життєвого сенсу (курсив наш. – О. Я.). – пише П. Куліш. – Народ, у поетичних творах, свідомо й інстинктивно шукає задоволення своїх нагальних моральних потреб»¹⁰⁶. У листі до Михайла Юзефовича від 19 січня 1857 р. П. Куліш досить цікаво коментує психологічні риси українського народу/нації, зокрема, його схильність терпляче витримувати московський гніт та визиски. «Докоряє нам Шевченко “овечою натурою”, отже, як поглянеш на всю історію, то *єсть у того сонму народного якийсь вищий розум* (курсив наш. – О. Я.), і не дармо сказано: “терпи, козак, – отаманом будеш”»¹⁰⁷. Наведені зауваги є досить промовистими, позаяк демонструють особливості його романтичного світосприйняття. Якщо М. Костомаров апелює переважно до емоційних почувань, переживань, урешті до самої розбурханої стихії народної маси, то П. Куліш прагне відшукати її життєвий, майже прагматичний сенс буття, тобто знайти колективний розум та логіку не тільки у потребах, а і в діях та звершеннях, і навіть намагається пояснити стан соціальної апатії, спираючися на міркування доцільності!

Варто наголосити, що «хutorянські» мотиви тією чи іншою мірою проступають і в історичних обсерваціях П. Куліша, який досить рельєфно сприймав соціокультурне тло минувшини. Ця авторська риса виразно виявляється в його статтях, опублікованих в «Основах» (1861–1862) та інших працях, зокрема, в «Борьбе шляхты с козаками за обладание Украиной

обеих сторон Днепра» (1863–1864) та «Падении шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии» (1862–1863).

Саме розмаїтий склад населення колишньої Руської землі (вільний козацький, підневільний мужицький та привілейований шляхетський стани) розглядається автором як початкова точка майбутніх потрясінь¹⁰⁸. Зауважимо, що П.Куліш досить специфічно сприймав і романтичну контраверсію про шляхетство поляків/антишляхетство українців. У його реценсії ці засадні моральні виміри чи навіть риси народного/національного духу розглядаються і тлумачаться в соціокультурному контексті як вияв «панського необмеженого панування» й «козацької дикої свободи»¹⁰⁹. З такої перспективи «козацьке варварство» видавалося культурнику П. Кулішу не звичайним виявом «героїчних» чи «молодецьких» віків народу, як його трактував, приміром, М. Костомаров, а як реакція на шляхетську, панську сваволлю. *«Козацьке варварство, про яке з шляхетським обуренням оповідають пани в своїх писаннях, збуджено було іншим варварством, освяченим сеймовими постановами та єзуїтсько-релігійними поняттями* (курсив наш. – О. Я.). Якщо пани мали право плекати шляхетсько-католицьку державу за рахунок благоденства мільйонів та за рахунок свободи сповідання іновірців, то й козаки мали право постійно підривати цю державу», – зазначає П. Куліш¹¹⁰.

На цьому місці варто підкреслити, що, попри романтичну ідеалізацію козацтва, він досить критично і скептично оцінював його історичну природу. *«Республіка козацько-українська, це незаконнонароджене чадо республіки шляхетсько-польської* (курсив наш. – О. Я.), що зберегло риси свого походження», – наголошує автор¹¹¹. Вочевидь, такий скепсис спирався на просвітницько-раціональні компоненти мислення, які відігравали важливу роль у світосприйнятті П. Куліша. Заразом у його працях побутують і критичні, почасти навіть негативні оцінки козацтва та його історичної ролі. *«Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим будяком серед нашого дикого степу* (курсив наш. – О. Я.)», – підкреслює П. Куліш¹¹². Більше того, в «Історії України од найдавніших часів» автор порушив досить дражливу й специфічну проблему про межі представлення української минувшини, яка в романтичному історіописанні вирішувалася, зазвичай, однобічно і вибірково – апологія козацької слави та героїки. За висловом Д. Багалія, *«тут він (П. Куліш. – О. Я.) є новатор, реформатор, бо каже, що в неї (історію. – О. Я.) входило все те, що росло, цвіло й умирало, а не сама тільки козаччина, і влучно виступає проти тодішнього висовування на попереднє місце козаччини»*¹¹³.

Отож, у сприйнятті П. Куліша як історика *«козаки були учнями жовнірів і не поступалися своїм взірцям ані в жорстокості, ані в хижацтві»* (курсив наш. – О. Я.), особливо, коли їхні вчинки виправдовувалися помстою ворогам української республіки, угодникам її гнобителів та своїм особистим ворогам¹¹⁴. Такі констатації свідчили, що П. Куліш значною мірою позбувся романтичного пієтету щодо козацтва на зламі 1850–60-х років. Більше того, ці рефлексії впритул наближали автора до думок про дегероїзацію козацтва та його призначення/місії в українській минувшині і навіть щодо демістифікації всієї національної історії! Наприклад, у листі до Олександра Кониського від 23 лютого 1863 р. П. Куліш подає досить цікавий коментар щодо історичних студій: *«А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною або над московською старовиною, не тямлячи ні польської мови, ні польської історії. Таже ж наша історія тільки епізод польської і даремне ми з нею носимось, мов той дурень з торбою»* (курсив наш. – О. Я.)¹¹⁵. Проте, на той час колишній кирило-мефодіївський братчик ще не був готовий до радикального повороту й тотальної переоцінки всієї української минувшини. Відтак у його історичному письмі простежуємо традиційні романтичні розумування про козацьку волю та братство¹¹⁶, духовний вплив старшини на простонародну масу¹¹⁷, моральне виправдання грубої фізичної сили «козацтва»¹¹⁸ тощо. Заразом автор усвідомлював суттєву різницю між мотивами провідників повстань (К. Косинського, С. Наливайка та ін.) та звичайними козаками¹¹⁹.

Показну рису авторського мислення споглядаємо в його спробах соціокультурної локалізації історичного простору в ту чи іншу добу. Приміром, П. Куліш уважав, що визнання шляхтичами, за часів польського короля Сигізмунда II, «всіх вільних ратаїв від Любліна до Овруча» не тільки істотно збільшило кількість захисників Корони, а у майбутньому поклато крайню межу поширенню Хмельниччини. Властиво, від тієї межі на Волині, на думку історика, починається Україна¹²⁰.

Варто наголосити, що соціокультурне ототожнення Русі, Руської землі з територією, на якій панує вічеве право, зустрічаємо і в його публікації 1866 р.¹²¹. У соціокультурному плані автор часто трактує і відомі історичні діяння. Наприклад, добу І. Виговського чи «Виговщину» він розглядає як спробу «поставити на ноги старосвітську Україну»¹²² та створити «козацьку шляхетську націю»¹²³. Виглядає, що соціокультурний вимір відіграв неабияку, можливо, навіть провідну роль у формації поглядів і світосприйняття П. Куліша. Приміром, навіть його авторефлексія щодо потрактування знайомства та взаємин з Т. Шевченком подається в соціокультурному сенсі! *«Можна сказати, що се зійшовся низовий*

курінник, січовик, із городовим козаком – кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козацчини... Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорожмувавсь української бувальщини від такого коліна, що спредку-віку не знало паничини, що стояло колись на узграниччі поруч із лицарями (курсив наш. – О. Я.) Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину», – пише письменник¹²⁴.

Окрім того, П. Куліш виявляв неабияке зацікавлення побутуванням різних соціальних верств. Відтак в авторському представленні світ минувшини постає як досить складний, гетерогенний та розмаїтий у соціокультурному сенсі, а не як поляризований, розламаний на кілька половин, що властиво адептам романтичного історіописання. Зокрема, у рукописі популярної праці «Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу», написаному, правдоподібно, на початку 1860-х років, автор порушує питання про очікування різних соціальних верств за доби Хмельниччини, зокрема, православного духовенства, міщан¹²⁵.

Загалом в історичному письмі П. Куліша тих років споглядаємо кілька відмінностей щодо загальних стильових канонів українських романтиків: 1) прагнення віднайти прагматичний, раціональний струмись, життєвий сенс у побутуванні колективного, масового героя; 2) відкрите співставлення, співвіднесення різних станів з української минувшини, що вело до критичної, іноді навіть скептичної рецепції козацтва як соціальної спільноти й історичного явища; 3) спроби переглянути романтичні уявлення про змістовну й просторово-хронологічну локалізацію власне українського минулого, зокрема, розширити його за рахунок побутування різних соціальних спільнот та інших народів; 4) пошуки соціокультурних, цивілізаційних вимірів людської історії, що виявились у спробах знайти рівновагу між архаїчними ідеалами старосвітського життя й культурницькими вимогами поступу цивілізації.

Урешті, світосприйняття і погляди П. Куліша в 50-х – на початку 60-х років XIX ст. були дещо своєрідними, але все ж таки більш-менш вкладалися у межі тогочасної народницько-романтичної парадигми, хоч і з великими вкрапленнями просвітницько-раціональних складових (тотальна моралізація й резонерство, формалізація дійсності та минувшини, преромантичні дихотомії: цивілізація/природний стан, культура/варварство тощо). Недаремно цей історик та письменник

досить точно сформулював лейтмотив тогочасних творчих пошуків, які панували серед петербурзьких українців на початку 1860-х років: «Головна наша мета – пізнати самих себе, познайомитися один з одним, навчитися всього позитивного, всього життєвого один в одного, ствердитися в основних поняттях про народ та його потреби (курсив наш. – О. Я.)»¹²⁶.

Зпершого погляду тодішні рефлексії автора, здавалося, репрезентують певну спрямованість інтелектуальних перетворень на ниві сприйняття й представлення української історії, зокрема, позитивістські та просвітницькі включення, які вповні виявилися в ревізійністському повороті П. Куліша 1870-х років. Утім, їх складно назвати конечними чи домінуючими, себто такими, що незаперечно спричинилися до кардинальних стильових метаморфоз. Адже протягом 1860-х років П. Куліш засвоював, акумулював та переосмислював багатий культурний, інтелектуальний і соціальний досвід з обсягу різноманітних практик – чиновницької, громадської, літературної, перекладацької, редакторської, популяризаторської та інших, що для історика-аматора мали неабияке значення!

Отож, питання про інтелектуальні та світоглядні джерела ревізії поглядів П. Куліша, що сталася в 1870-х роках, і досі залишаються актуальними, позаяк продукують чимало припущень, аналогій та інтерпретацій.

¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 28.

² Saunders D. The Ukrainian impact on Russian culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P. 247.

³ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение (Речь, читанная в собрании одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом А. И. Маркевичем). – Одесса, [1885]. – С. 18.

⁴ Багалеї Д. И. Русская историография. – Харьков, 1911. – С. 447–448.

⁵ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур: В 2 т. – СПб., 1879. – Т. 1. – С. 375.

⁶ Velychenko S. National history as cultural process: A survey of the interpretations of Ukraine's past in Polish, Russian, and Ukrainian historical writing from the earliest times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 167–169, 191; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11/12. – С. 121–142; Колесников К. М. Українська козащина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – С. 170–175; Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання

- історії // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123 та ін.
- ⁷ Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк. – К., 1901. – С. 115.
- ⁸ Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 196; Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. – К., 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – С. 30.
- ⁹ Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. – К., 1929. – С. 24, 56–57.
- ¹⁰ Кониский Г. История Русов или Малой России. – К., 1991. – С. 6.
- ¹¹ Куліш П. Україна. Од початку України до Батька Хмельницького. – К., 1843. – С. 12.
- ¹² Його ж. «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (№ 46. 1843 р. червня 20. – липня 1.) // Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 69.
- ¹³ [Куліш П. О.] Життя Куліша // Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 242.
- ¹⁴ Оглоблін О. П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 // Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 35–36.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 36.
- ¹⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 64.
- ¹⁷ Куліш П. О. «Книга о ділах народу українського...»... – С. 66.
- ¹⁸ Його ж. Історичне оповідання. Із збірки «Хуторна поезія» // Куліш П. Твори. – Т. 1. – С. 376.
- ¹⁹ Грушевський О. З сорокових років: «Повість об украинском народе» Куліша // ЗНТШ (Львів). – 1908. – Т. 83. – С. 168; Похила Л. Ранні історичні твори Куліша «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького запорізького» // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк, 2000. – С. 102.
- ²⁰ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т. 4. – № 13. – С. 62.
- ²¹ Нейман Б. В. Кулиш и Вальтер Скотт [машинопис статті 17 жовтня 1925] // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 10. – Спр. 17806. – Арк. 8.
- ²² Куліш П. Історичне оповідання... – С. 378.
- ²³ Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша. – Львів, 1922. – С. 39.
- ²⁴ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: В 4 т. – К., 2005. – Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. – С. 118–124.
- ²⁵ Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. – К., 2004. – С. 158.
- ²⁶ Куліш П. Ульяна Терентьевна // Повести П. А. Кулиша: В 4 т. – СПб., 1860. – Т. 3:

- Воспоминания детства Николая М. – С. 243–244.
- ²⁷ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 237–238.
- ²⁸ Федорук О. Сконфісована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С. 185.
- ²⁹ Куліш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – СПб., 1879. – С. 25.
- ³⁰ Нахлік Є. Проблема «Україна-Захід» в інтерпретації П.Куліша // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 123, 126.
- ³¹ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість – К., 1929. – Т. 1. – С. 73 (прим. 3).
- ³² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 94.
- ³³ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки... – С. 93.
- ³⁴ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. 1: 1841–1850. – С. 194, 199, 201, 221, 228.
- ³⁵ Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 24–25.
- ³⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 96.
- ³⁷ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки... – С. 238.
- ³⁸ Там само. – С. 298.
- ³⁹ Там само. – С. 161.
- ⁴⁰ Там само. – С. 258.
- ⁴¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 59, 70.
- ⁴² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – 3-є вид., репринт. – К., 1996. – С. 106–107; Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надвального радника) // ЗНТШ (Львів). – 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 327–377.
- ⁴³ Юровська О. Куліш і Грабовський [2 машинописні копії статті 1929] // ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 18533. – Арк. 10; Ї ж. Куліш і Грабовський // Україна. – 1929. – № 36 (верес.). – С. 77.
- ⁴⁴ Куліш П. Около полу столетия назад. Литературные воспоминания // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С. 139; Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 85.
- ⁴⁵ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 90.
- ⁴⁶ Там же. – С. 93.
- ⁴⁷ Перетц Л. Листування П. А. Куліша с П. П. Плетньовим (1843–1861 рр.) [машинопис статті російською та українською мовами з архіву журналу «Україна»] // ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 17926/17927. – Арк. 1–49.
- ⁴⁸ Куліш П. Історичне оповідання... – С. 361.
- ⁴⁹ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 250.
- ⁵⁰ Могиланський М. М. Ідеологічна постать Куліша (спроба синтетичної характеристики)

- [автограф б. д. та без кінця] // ІР НБУВ. – Ф. 131. – Спр. 208. – Арк. 4.
- ⁵¹ Петров В. Матеріали до історії співробітництва Куліша в «Современнике» Некрасова 1852–3 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 290.
- ⁵² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 15.
- ⁵³ Там само. – С. 462.
- ⁵⁴ Там само. – С. 222.
- ⁵⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. – Нью-Йорк; Київ, 2004. – С. 110.
- ⁵⁶ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 235.
- ⁵⁷ Його ж. Історія України од найдавніших часів // Основа. – 1861. – № 9. – С. 93.
- ⁵⁸ Його ж. Україна. Од початку України до Батька Хмельницького. – К., 1843. – С. 1.
- ⁵⁹ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 87.
- ⁶⁰ Куліш П. Історичне оповідання... – С. 359.
- ⁶¹ Його ж. Україна... – [с. III (прим.*)]
- ⁶² Славницький [И. П.] Воспоминания о П. А. Кулише // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 28699. – Арк. 3.
- ⁶³ Куліш П. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян в XVII веке (Замечания издателя) // Записки о Южной Руси: В 2 т. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 325.
- ⁶⁴ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки... – С. 536; Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтер-національного). – Львів, 1983. – С. 46–47.
- ⁶⁵ Куліш П. Предисловие издателя [к Записке члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова] // Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 174.
- ⁶⁶ Там же. – С. 171.
- ⁶⁷ [Пыпин А. Н.] Рец. на: Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1 // Современник. – 1857. – Т. 61, № 1/2. – С. 12.
- ⁶⁸ П-н А. [Пыпин А. Н.] Рец. на: Записки о Южной Руси. – СПб., 1856–1857. – Т. 1–2 // Современник. – 1857. – Т. 63. – № 5. – Отд.: Критика. – С. 4.
- ⁶⁹ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки... – С. 533.
- ⁷⁰ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 112.
- ⁷¹ Теліга І. Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) [машинопис статті, Київ, 1930-ті] // ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 18233. – Арк. 6, 8.
- ⁷² Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки... – С. 536.
- ⁷³ Там само. – С. 545.
- ⁷⁴ Грушевський О. Історичні студії П. О. Куліша // Літературно-науковий вістник. – 1919. – Кн. 7/9. – С. 81.
- ⁷⁵ Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде) // Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 476.
- ⁷⁶ Петров В. «Чорна рада» як роман соціальний // Література. – К., 1928. – Зб. 1. – С. 29–37.

- ⁷⁷ Окиншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна Рада» П. Куліша // Куліш П. Твори. – Харків; Київ, 1931. – Т. 3: Чорна рада. Хроніка 1663 року. – С. 178.
- ⁷⁸ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки... – С. 431.
- ⁷⁹ Куліш П. Хмельницина. Історичне оповідання. – СПб., 1861. – С. 28.
- ⁸⁰ Куліш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – Т. 1. – № 1. – С. 30.
- ⁸¹ Хуторянин [Куліш П. О.] Листи с хутора: III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний // Основа. – 1861. – № 3. – С. 28.
- ⁸² Там само. – С. 27.
- ⁸³ Хуторянин [Куліш П. О.] Листи с хутора: Лист 2 // Основа. – 1861. – № 2. – С. 228.
- ⁸⁴ Куліш П. Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию // Основа. – 1862. – № 6. – С. 12.
- ⁸⁵ Его же. Падение шляхетского господства... – 1862. – Т. 1. – № 1. – С. 40.
- ⁸⁶ Его же. Простонародность в украинской словесности // Основа. – 1862. – № 1. – С. 10.
- ⁸⁷ Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 181.
- ⁸⁸ Там же. – С. 183.
- ⁸⁹ Куліш П. Полякам об українцях (ответ на безыменное письмо) // Основа. – 1862. – № 2. – С. 72.
- ⁹⁰ [Куліш П. О.]. Жизнь Куліша... – С. 262.
- ⁹¹ Нахлік Є. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П. Куліша // Радянське літературознавство. – 1989. – № 8. – С. 37.
- ⁹² Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – Київ; Лейпциг, [1923]. – С. 63.
- ⁹³ Петров В. Теорія «культурництва» в Кулішовому листуванні р. 1856–7 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 15. – С. 153.
- ⁹⁴ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки... – С. 55.
- ⁹⁵ Петров В. Хуторянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) // Життя й революція. – 1926. – № 7. – С. 78.
- ⁹⁶ Перетц Л. Листування П. А. Куліша с П. П. Плетньовим... – Арк. 20.
- ⁹⁷ Шамрай Г. Хуторні плани Куліша в 1870-х роках [машинопис статті, 1928–29] // ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 18401. – Арк. 12.
- ⁹⁸ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 4.
- ⁹⁹ Там же. – С. 9.
- ¹⁰⁰ Петров В. Вступні уваги // Петров В. Романи Куліша. – К., 1930. – С. 6.
- ¹⁰¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 2. – С. 26.
- ¹⁰² Петров В. Куліш-хуторянин (Теорія хуторянства і Баївцанський епізод 1853–1854) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 9. – С. 164.
- ¹⁰³ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки... – С. 42–43.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 375.
- ¹⁰⁵ Могилянський М. М. Ідеологічна постать Куліша... – Арк. 21.

- ¹⁰⁶ Кулиш П. Характер и задача украинской критики // Основа. – 1861. – № 2. – С. 160.
- ¹⁰⁷ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 93.
- ¹⁰⁸ Кулиш П. Падение шляхетского господства... – 1862. – Т. 1. – № 1. – С. 32–33.
- ¹⁰⁹ Кулиш П. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра. Глава V: (1637-й год). // Библиотека для чтения. – 1863. – № 9. – С. 25.
- ¹¹⁰ Кулиш П. Падение шляхетского господства... – 1862. – Т. 1. – № 1. – С. 47–48.
- ¹¹¹ Кулиш П. Борьба шляхты с козаками... – 1863. – № 9. – С. 1.
- ¹¹² Куліш П. Історія України... – С. 81.
- ¹¹³ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 228.
- ¹¹⁴ Кулиш П. Падение шляхетского господства... – 1863. – Т. 3. – № 1. – С. 3.
- ¹¹⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 179.
- ¹¹⁶ Кулиш П. Падение шляхетского господства... – 1862. – Т. 1. – № 1. – С. 35.
- ¹¹⁷ Там же. – Т. 1. – № 3. – С. 138.
- ¹¹⁸ Там же. – Т. 2. – № 5. – С. 223.
- ¹¹⁹ Там же. – Т. 1. – № 2. – С. 50–51.
- ¹²⁰ Там же. – Т. 1. – № 2. – С. 66–67.
- ¹²¹ [Кулиш П. А.] Древняя Русь в Царстве Польском // Молода нація: Альманах. – 2004. – № 1. – С. 50.
- ¹²² Куліш П. Виговщина // Основа. – 1861. – № 11/12. – С. 10.
- ¹²³ Там само. – С. 6.
- ¹²⁴ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 249.
- ¹²⁵ Куліш П. Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявився проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу. Зложив П.Куліш [автограф чернетки поч. 1860-х] // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 28476. – Арк. 19.
- ¹²⁶ Кулиш П. Полякам об украинцах... – С. 70.